

OM ERHVERVSETIK

AF THEODOR GEIGER

EN række lande, fortrinsvis U. S. A. og Tyskland, har gennem adskillig tid dyrket erhvervsetikken som en sidegren dels af erhvervsfilosofien, dels af sociologien. *Wolmer Clemmensen* har for tre aar siden gjort et første forsøg paa at faa den knæsat herhjemme med sin disputats om »De religiøse Systemers Indflydelse paa de erhvervsetiske Princippers Udvikling i Danmark«, 1940¹⁾). Senere fulgte to andre arbejder: »Deskriptiv Erhvervsetik« 1942²⁾) og en artikel om »Erhvervsetik som empirisk Videnskab« i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1943, hefte 3³⁾).

Det er uheldigt, at netop tysk sprogbrug (*Wirtschaftsethik*) har staaet fadder ved den danske navngivning af faget, hvis faktiske indhold rammes bedre af det amerikanske *business ethics*. Navnet erhvervsetik lader nemlig vente, at hele erhvervslivet, alle typisk økonomiske handlemaader og relationer, undersøges ud fra etiske synspunkter. Økonomikkens og erhvervsetikkens genstandsfelt maatte være identisk og kun betragtningsmaaderne forskellige⁴⁾). Økonomikken ser erhvervslivet med *homo oeconomicus*'s, erhvervsetikken ser det med *homo ethicus*' øjne. Men de erhvervsetiske skrifter begrænser sig i deres overvældende flertal til er-

1) I det følgende anført som Disp.

2) I det følgende anført som DE.

3) I det følgende anført som NT.

4) Følgende sætninger lyder f. eks. særdeles forbløffende: »Prispolitik udgør en væsentlig Del af Driftsøkonomien. Hermed drages Driftsøkonomien ind i den erhvervsetiske Sfære« (DE 51). Hvorfor netop gennem prispolitikken? Jeg kan ikke tænke mig noget som helst andet driftsøkonomisk emne, der ikke tillige maa danne genstand for erhvervsetisk betragtning. Driftsøkonomiens objekt er foretagendets produktions- og afsætningsforanstaltninger, og disse maa nødvendigvis ogsaa danne genstand for etiske refleksioner hos driftsherren som etisk subjekt.

OM ERHVERVSETIK

AF THEODOR GEIGER

EN række lande, fortrinsvis U. S. A. og Tyskland, har gennem adskillig tid dyrket erhvervsetikken som en sidegren dels af erhvervsfilosofien, dels af sociologien. *Wolmer Clemmensen* har for tre aar siden gjort et første forsøg paa at faa den knæsat herhjemme med sin disputats om »De religiøse Systemers Indflydelse paa de erhvervsetiske Princippers Udvikling i Danmark«, 1940¹⁾). Senere fulgte to andre arbejder: »Deskriptiv Erhvervsetik« 1942²⁾) og en artikel om »Erhvervsetik som empirisk Videnskab« i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1943, hefte 3³⁾).

Det er uheldigt, at netop tysk sprogbrug (*Wirtschaftsethik*) har staaet fadder ved den danske navngivning af faget, hvis faktiske indhold rammes bedre af det amerikanske *business ethics*. Navnet erhvervsetik lader nemlig vente, at hele erhvervslivet, alle typisk økonomiske handlemaader og relationer, undersøges ud fra etiske synspunkter. Økonomikkens og erhvervsetikkens genstandsfelt maatte være identisk og kun betragtningsmaaderne forskellige⁴⁾). Økonomikken ser erhvervslivet med *homo oeconomicus*'s, erhvervsetikken ser det med *homo ethicus*' øjne. Men de erhvervsetiske skrifter begrænser sig i deres overvældende flertal til er-

1) I det følgende anført som Disp.

2) I det følgende anført som DE.

3) I det følgende anført som NT.

4) Følgende sætninger lyder f. eks. særdeles forbløffende: »Prispolitik udgør en væsentlig Del af Driftsøkonomien. Hermed drages Driftsøkonomien ind i den erhvervsetiske Sfære« (DE 51). Hvorfor netop gennem prispolitikken? Jeg kan ikke tænke mig noget som helst andet driftsøkonomisk emne, der ikke tillige maa danne genstand for erhvervsetisk betragtning. Driftsøkonomiens objekt er foretagendets produktions- og afsætningsforanstaltninger, og disse maa nødvendigvis ogsaa danne genstand for etiske refleksioner hos driftsherren som etisk subjekt.

hvervssamfundets kommercielle og industrielle sektor, mens f. eks. landbruget eller de frie erhverv behandles stifmoderligt eller ignoreres helt. Ikke nok dermed — det meste af litteraturen drøfter overvejende kun en nærmere bestemt del af industriens og handelens etiske spørgsmål; prisdannelse, konkurrence, kontrakt-troskab o. l. staar i forgrunden, mens lønspørgsmaalet og andre emner, der vedrører driftsherrens forhold til arbejderen, skydes til side¹⁾ — muligvis, fordi man betragter dem som beslaglagt af den socialpolitiske videnskab. Endelig er der altid kun tale om driftsherren, mens en fuldstændig erhvervsetik tillige maatte drøfte funktionærens, arbejderens, maaske ogsaa forbrugers — erhvervsmoral; ogsaa disse er erhvervssubjekter, hvis typiske, økonomiske forhold frembyder særlige etiske problemer. — Den saakaldte erhvervsetik begrænser sig saaledes nærmest til etisk at belyse sælgersiden af varemarkedets relationer. Der er intet at indvende imod, at den enkelte forsker koncentrerer sig om specielle spørgsmål, men navnet erhvervsetik lyder misvisende, naar fagets samlede litteratur, tilsyneladende næsten principielt, kun dyrker et enkelt udsnit af hele det omraade, navnet dækker over. Handels- eller forretningsetik vilde være en mere træffende betegnelse for faget i dets nuværende tilstand. *Clemmensen* erkender ganske vist, »at med det Forskningsomraade, Erhvervsetikken hidtil har lagt under sig, er Begrebet Erhvervsetik maaske vel vidt«; men han forsvarer bibeholdelsen af navnet erhvervsetik med tre grunde: 1) betegnelsen »handelsetik« er allerede nu for snæver, idet faget beskæftiger sig med problemer, der ligger udenfor det egentlige handelsomraade; — 2) fagets »Forskningsomraade staar overfor store Udvidelsesmuligheder«; — 3) »erhvervsetik« svarer til hævdvunden tysk sprogbrug²⁾. Men han slutter sig alligevel selv til den indskrænkende indholdsbestemmelse af faget; han ønsker ganske vist ikke sin oversigt over dets enkeltspørgsmaal³⁾ opfattet som udtømmende, men det er dog betegnende, at hans liste over eksempler udelukkende anfører emner, der tvangløst omfattes af betegnelsen forretningsetik, med hvis engelske ækvivalent man klarer sig udmærket i U. S. A. Ja, han bruger endog selv hist og her ordet »handelsetik«⁴⁾.

¹⁾ Undtagelser findes, men de er yderst faa og tilhører af historiske grunde som regel den katolske tankekres, hvor f. eks. »den retfærdige løn« spiller en fremtrædende rolle i forbindelse med kirkens levende interesse i det sociale problem.

²⁾ NT 192, fodnote. ³⁾ NT 205. ⁴⁾ f. eks. NT 199.

Litteraturens valg af det tildels misvisende udtryk erhvervsetik for tematisk set meget snævrere begrænsede undersøgelser vilde være uvigtigt, hvis det ikke havde en særlig historisk signifikans. Erhvervsetikken fremstaar — rettere sagt genoplives¹⁾ — nemlig ganske aabenbart i sammenhæng med en voksende offentlig kritik af den succes-tilbedende, uhæmmede liberalismes udskejelser. I denne historiske situation er det ganske særlig galt med erhvervsmoralen paa varemarkedet, baade i sælgerens forhold til køberne og i sælgernes indbyrdes forhold til hinanden. Bristene er her saa paafaldende, at andre erhvervsetiske problemer tildækkes gennem den tidsbetingede, perspektiviske forskydning; man bliver tilbøjelig til at sætte lighedstegn mellem erhvervsetikkens samlede system og dens i øjeblikket aktuelle spørgsmaal. (Jeg tænker her paa den til det moderne erhvervsliv sigtende del af litteraturen. Den anden, langt mere lødige del er pragmatisk ganske uinteresseret; den opstod med udgangspunkt i *Max Webers* undersøgelser af det genetiske forhold mellem kapitalismens virkelighed og kapitalistens sindelag).

Den offentlige, tildels litterært nedfældede, moralkritik af moderne forretningsmetoder afstedkom en erhvervsetisk interessebølge ogsaa blandt forretningsfolk. Enkelte erhvervsdrivende krævede i begyndelsen af vort aarhundrede »en Klarlæggelse af Erhvervslivets etiske Principper«²⁾. Naar man ser bort fra nogle idealister, der sikkert findes i denne samfundskres ligesom i andre, var sammenhængen vistnok hovedsagelig følgende: Det vilde være uklogt og farligt for hele samfundsgruppens reputation blankt at afvise kritik og krav, der fremføres i moralens navn. Den kritiserede har her lettest ved at forsvare sin stilling og interesse ved selv i det mindste formelt at etisere sine synspunkter og handlemaader — en hverdagsforeteelse i den parlamentarisk-politiske meningskamp. *Clemmensen* siger det selv: klarlæggelsen af de erhvervsetiske principper »skulde danne Baggrund for det Selvstyre og den Selvregulering, der skulde overflødiggøre Statens Indblanding«³⁾.

Erhvervsetikken tages som en modesag op af forretningsverdenen og har efterhaanden fundet indpas som undervisningsfag i de amerikanske erhvervscolleges og universiteters erhvervsfakulte-

¹⁾ Den er alt andet end ny. Den etiske betragtning af erhvervslivet i det 17. og 18. aarhundredes moral-teologi dannede jo en af selve socialøkonomikkens vigtigste historiske rødder.

²⁾ DE 18. ³⁾ Disp. 16; DE 18.

ter — betegnende nok netop i U. S. A., hvor liberalismens metoder før havde kunnet raade frit, og hvor en storm af forargelse havde rejst sig imod dem. Erhvervsetikken har her — i det mindste blandt andet — en prestigefunktion. Den dokumenterer udadtil en moralsk ansvarsbevidsthed og et vist etisk stade og tager dermed en del vind ud af kritikens sejl. Her — ligesom saa ofte, desværre — fandtes der indenfor videnskabens rækker nogle, som af emnets aktualitet eller den aandelige konjunkturs chance lod sig friste til naivt eller bevidst at gaa magtens og de materielle interessers ærinde og give disses forsvarsideologi en teoretisk bekræftelse.

Enhver, der slaar til lyd for at give unge forretningsfolks uddannelse den erhvervsetiske salvning, kan i hvert fald regne med forretningsverdenens velvillige opmærksomhed.

II.

Erhvervsetik kan opfattes som en normativ eller en empirisk videnskab. Normativ erhvervsetik opstiller etiske normer, der skal gælde for erhvervslivet, og danner dermed en speciel gren af den filosofiske (eller teologiske) etik. Empirisk erhvervsetik er en beskrivelse, analyse og sammenligning af de moralske fænomener — hvad man end vil forstaa derved — og falder ind under sociologien eller er dog beslægtet med denne.

Det gaar dog næppe an, som *Clemmensen* nu gør det, blankt at benægte den normative etiks videnskabelige karakter¹⁾, ja ligefrem nedlægge forbud mod den filosofiske etik og dekretere, at etikken som helhed skal blive til en sociologisk disciplin²⁾. Naar vi i den nyere tid har lært, at moralske fænomener kan betragtes empirisk — kulturhistorie af den som *Sittengeschichte* betegnede, særlige art har forøvrigt altid gjort det — overflødiggjør dette dog ikke den normative etik, der har en ganske anden funktion og tilfredsstillende erkendelsestrang af en helt anden retning. Det gaar vist for vidt at frakende den normative etik karakter af en videnskab. Er det ugørligt ad videnskabelig vej at finde en objektiv og almenyldig etisk grundmaksime³⁾, maa det dog betragtes som en videnskabelig ydelse at udlede et konkret system af sekundærnormer af en »udefra« given, primær maksime.

¹⁾ DE 33 ff.; NT 190, 193. ²⁾ NT 191. ³⁾ Disp. 13; DE 27; NT 193.

Men *Clemmensen* gaar altsaa ind for en empirisk-deskriptiv erhvervsetik — ja han betegner sig selv med eftertryk som dens skaber¹⁾, mens hans »forgængeres« erhvervsetik skal have været normativ. Skal dermed være sagt, at *Max Webers* sociologiske undersøgelser og deres fortsættelse gennem *Sombart*, *Troeltsch*, *Scheler* og andre udenfor Tyskland er af normativ art? De er, hvad man end vil mene om deres værdi, rent erfaringsvidenskabelige, nemlig historisk beskrivende og analyserende.

Derimod er netop *Clemmensen* ikke helt fast i sin empirisme; der er et brud mellem program og udførelse. Erhvervsetikken proklameres med stærk betoning som ren erfaringsvidenskab²⁾; som følge deraf er det »ikke Hensigten med den . . . at ville tilintetgøre Konkurrencen. Det er slet ikke dens Opgave at tage Stilling for og imod«³⁾. »Men den praktiske Konsekvens synes at maatte blive en Tilintetgørelse af den illoyale Konkurrence og en tilsvarende Fremelskning af den loyale Konkurrence«⁴⁾. »Den deskriptive Erhvervsetik maa formodes gennem sit objektive Forskningsarbejde som praktisk Konsekvens at ville lede i Retning af en fair og sober Prispolitik, hvorved Fremtidens Erhverv i stedse stigende Grad vilde præges af loyal Konkurrence«⁵⁾. Det er ufatteligt, hvordan strengt objektivt forskningsarbejde, en ren beskrivelse og analyse af fakta, skal kunne tilintetgøre eller fremelske visse tendenser i det praktiske liv. I øvrigt findes der for objektiv, empirisk og blot beskrivende indstilling overhovedet kun konkurrence som et værdifrit begreb, men hverken en loyal eller illoyal konkurrence. I det *Clemmensen* skelner mellem de to og bebuder den førstes befordring, den andens tilintetgørelse som praktisk konsekvens, blander han en normativ-etisk vurdering af konkurrencemetoder ind i sin empiriske lærebygning. — I fortsættelse af sine bemærkninger om forskningens følger for konkurrencemoralen anfører han bifaldende en fransk udtalelse om, at »konkurrencen er handelens sjæl« og knytter dertil selv en lovprisning af konkurrencen⁶⁾; det beror paa en misforstaaelse, at han i denne forbindelse nævner mig som vidne.

Clemmensen har i det hele taget svært ved at holde sig fra vurderinger og normative udsagn — i og for sig ikke noget, man kunde bebrejde ham, hvis det ikke skete indenfor et »rent empirisk-deskriptivt« program. Under sammenligninger mellem det ældre liberalistiske og det nuværende erhvervsliv benytter han

1) DE 33 f., 79. 2) DE 26 ff. 3) DE 65. 4) DE 65. 5) DE 66. 6) DE 65.

dadlende udtryk som »a-etisk kaos« og tillægger vendinger som »sukces- og profitmoral« en nedsættende betydning ved at stille dem op imod tanken om »at tjene samfundet«¹⁾. Under empirisk-deskriptiv synsvinkel er suksesmoral ogsaa en moral, og naar »næsten alt var tilladt« under pionerliberalismen, saa det, vi nu kalder for »unfair Konkurrence . . . hørte til Dagens Orden«²⁾, kan den deskriptive erhvervsetiker deraf kun slutte, at datiden havde andre tanker om fair og unfair; i hans ordbog staa »unfair konkurrence« kun i gaaseøjne som betegnelse for noget, denne eller hin periode eller samfundsgruppe anser for unfair; men han kan umuligt selv i alvor tale om unfair konkurrence og dog gøre krav paa at være en ren empiriker. — Et andet sted ytrer *Clemmensen* den normative »Tanke, at Erhvervslivet bør blive mere og mere selvregulerende . . . Den deskriptive Erhvervsetik vilde baade som Videnskab og Undervisningsfag betyde et væsentligt Skridt fremad i Bestræbelserne for denne Tankes Virkeliggørelse«³⁾; den vil i det hele taget »som Undervisningsfag . . . synes at faa en normativ Karakter, hvilket den saa vidt mulig bør undgaa«⁴⁾.

Man maa spørge, hvorfor en disciplin, der som forskningsgren er rent deskriptiv, skulde faa et normativt skær over sig, hvor den dyrkes som undervisningsfag. Desuden er det vist hævet over enhver tvivl, at ren empirisk forskning aldrig kan betyde et skridt fremad i erhvervspolitiske bestræbelser af nogen som helst art. Men det er ikke usandsynligt, at et undervisningsfag, der i praksis lover at hidføre en tæmning af konkurrencekampen og en selvregulering i stedet for frygtede statsindgreb, vil finde villigt gehør og varme sympatier blandt erhvervsdrivende — navnlig naar disse ønskemaal loves legitimeret som konsekvenser af objektiv og uinteresseret forskning. Den ikke af materielle interesser hildede teoretiker vil derimod efter det anførte staa skeptisk overfor en »ren empirisk videnskab«, der kun »saa vidt muligt« undgaa at tage sig normativt ud. —

Uklar er ogsaa den deskriptive erhvervsetiks plads blandt andre videnskaber og dens forhold til dem, hvorom der er fremsat hinanden strikte modsigende udtalelser. Gennem sin udvikling fra det normative til det deskriptive bevæger erhvervsetikken sig »i Retning af den sociologiske Videnskab«⁵⁾; den »falder ind under

¹⁾ Disp. 17, 21 f., 281 f.; DE 17, 18, 29. ²⁾ DE 17. ³⁾ DE 63. ⁴⁾ DE 33.
⁵⁾ DE 33.

Sociologiens Omraade«¹⁾). Et andet sted hedder det dog afsvækkende om den empiriske etik i almindelighed, at den kun er »i Slægt med og under Indflydelse af den moderne Sociologi«²⁾). Endelig fastslaaes det til læserens overraskelse stik modsat, at erhvervsetikken kun gennem sin udformning som empirisk disciplin kan blive til en selvstændig videnskab »i Stedet for at være en Underafdeling af de økonomiske Videnskaber, Retsdogmatik og Sociologi«³⁾). Af dette sidste udsagn maa man slutte, at sociologien og økonomikken betragtes som normative, i hvert fald ikke som empiriske videnskaber; ellers kunde man jo ikke løsrive sig fra dem ved at dyrke empiri. Økonomer og Sociologer vil paa deres fags vegne nedlægge protest. Sikkert er, at det paa basis af *Clemmensens* udsagn om denne side af sagen er svært at blive klog paa hans erhvervsetiks forhold til sociologien.

III.

Det næste spørgsmaal drejer sig om den nærmere bestemmelse af den empiriske erhvervsetiks emne. Den yderste modsætning til en normativ, filosofisk etik vilde være en behavioristisk konstatering af de erhvervsdrivendes virkelige adfærd i erhvervslivets forskellige situationer. Gennem en optælling af visse reaktionsformers hyppighed kunde man finde gennemsnitstyper og ved sammenligning af resultaterne opstille særlige adfærdstyper, der kendetegner enkelte perioder eller erhvervsgrupper. Det er tvivlsomt, hvorvidt undersøgelser, der bliver staaende herved, kan siges at være en form for empirisk etik; dyrenes adfærd kan studeres paa nøjagtig samme maade; man vil næppe betegne det som etik, eftersom man ikke regner dyr for moralske subjekter. Den principielle behaviorisme holder sig udelukkende til det i den materielle verden konstaterbare og sætter sin undersøgelse af den ydre adfærd i etikens sted, ligesom den ikke udformer en »behavioristisk psykologi«, men erstatter psykologien med en behavioristisk adfærdsanalyse.

Clemmensens gør ikke dette yderste skridt. Genstanden for hans empiriske etik er de specifikke moralske forestillinger, der motiverer og ledsager den ydre adfærd. »Hvorledes er de etiske Normer og moralske Forestillinger, der hersker i Handelskresen?

¹⁾ Disp. 31. ²⁾ NT 190. ³⁾ NT 209.

og hvorfra stammer de?¹⁾ Det gælder om »at undersøge og gøre Rede for saadanne (etiske) Domme indenfor Erhvervslivet og for de forskellige etiske Synspunkter, der kan anlægges, og som mere eller mindre bevidst bliver anlagt²⁾; opgaven er »at give et objektivt Kendskab til de skiftende erhvervsetiske Systemer og forskellige Normer og Principper³⁾. Dette betegnes som »de erhvervsetiske Fænomener⁴⁾. Oprindeligt fortolkedes emnet ekstensivt til ogsaa at omfatte spørgsmaalet om normernes efterfølgelse i livet⁵⁾, denne tanke gled ud i det følgende arbejde⁶⁾, men dukker — omend i afsvækket form — atter op i den sidst udkomne artikel⁷⁾.

Det er ganske rigtigt, at det egentlige etiske fænomen ikke ligger i selve den ydre handlen, men i de normforestillinger, der ledsager den. Det etiske vil da enten blive virksomt som motivation af handlinger i overensstemmelse med de af den handlende anerkendte normer eller som samvittighedsnag under og efter en forseelse mod normerne. — Spørgsmaalet er imidlertid, hvordan selve normforestillingerne bliver tilgængelige for empirisk betragtning. Dermed kommer man ind paa undersøgelsens metode. Inden vi ser nærmere paa denne, er der endnu et par enkelte punkter at drøfte.

Det første angaar den nærmere bestemmelse af, hvad der er en etisk norm. Empirisk etik skal tilsyneladende kun beskæftige sig med principper og normforestillinger, der nyder kollektiv gyldighed⁸⁾ indenfor en hel samfundskreds — i vort tilfælde i erhvervslivet eller en enkelt erhvervsgruppe⁹⁾. Dette staar, opstillet som grundsætning, i en mærkelig kontrast til den stærke fremhævelse af de etiske princippers subjektivitet¹⁰⁾. Eneren kan have sin særlige, etiske opfattelse, der afviger fra hans tids og miljøes gængse moral; foruden gruppemoralen findes der en individuel moral — maaske endog som den højere form. Den personlige samvittigheds avtonomi er jo netop et etisk grundbegreb. Det forekommer mig som en uberettiget sociologisme grundsaetligt at ville begrænse den empiriske etik til kollektive moralforestillinger; at disse har den største praktiske betydning for samfundet, er en anden sag.

Det andet punkt angaar erhvervsetikkens endelige erkendelsesmaal. Den blotte beskrivelse af herskende moralforestillinger be-

¹⁾ Disp. 13 f. ²⁾ DE 26. ³⁾ DE 35. ⁴⁾ NT 194, 196. ⁵⁾ Disp. 14, fodnote 1 og 31. ⁶⁾ DE. ⁷⁾ NT 209. ⁸⁾ DE 27; NT 197. ⁹⁾ DE 26. ¹⁰⁾ Disp. 13; DE 27; NT 190, 193.

tragtes ikke som tilstrækkelig; den egentlige opgave ses i en udredning af de kavsale eller kvasi-kavsale »Love, efter hvilke de (etiske fænomener) udvikler sig«¹⁾. Udviklingen menes bestemt af en lang række faktorer²⁾. *Clemmensen* vil som første og vigtigste emne undersøge forholdet mellem erhvervsetiske forestillinger og de »økonomiske Faktorer«, da »næppe nogen vil bestride, at de økonomiske Faktorer har spillet den altoverskyggende Rolle ved de erhvervsetiske Normers Udvikling«³⁾. Det var imidlertid netop ham selv, der i 1940 raabte vagt i gevær mod denne »dogmatiske Ensidighed«. »Det er ganske tydeligt, at et etisk Normsystem, som ikke er andet end et Udslag af de Faktorer, for hvilke det gælder, ikke samtidigt kan ordne disse Fakta«⁴⁾. Svarende dertil vilde han i sin tid bevise reformationens fremragende indflydelse paa den tidlige kapitalismes erhvervsmoral⁵⁾. Kun tre aar efter synes de økonomiske faktoreres andel ham at være saa »altoverskyggende«, at de erhvervsetiske forestillingers forhold til dem endog danner substansen i en definition af erhvervsetikkens opgaver⁶⁾. En udtrykkelig bemærkning om bevæggrundene for denne radikale strømknæntning kunde have forebygget en vis undren hos læseren⁷⁾.

IV.

Clemmensen gør i sine tre arbejder næsten enslydende rede for de kilder, han vil bruge⁸⁾, nemlig lovgivning, handelscoutumer, responsa, domsafgørelser, retsdogmatiske skrifter, juridiske dokumenter, reklamer og annoncer, etiske koder, selvbiografier og betragtninger af store driftsherrer, skønlitteratur, myndigheders akter, enquête og eksperiment. — Hvorvidt kan man haabe gennem disse kilder at faa et billede af, hvilke moralforestillinger der nyder kollektiv gyldighed blandt forretningsfolk? Vi behøver ikke at gennemgaa alle kilder enkeltvis, men kan nøjes med bemærkninger om nogle af dem.

Lovgivningen betragtes som et udtryk for kollektivt gyldige moralforestillinger, thi »en Norm, der ikke opnaar denne Gyldighed, vil ikke blive gjort til Lov«⁹⁾. Lovens regel opfattes som stivnet etisk norm, og den metodiske vanskelighed menes

¹⁾ NT 194. ²⁾ NT 195. ³⁾ NT 195. ⁴⁾ Disp. 35. ⁵⁾ Disp. ⁶⁾ NT 196.

⁷⁾ Den kategoriske tilsidesættelse af det økonomiske motiv dannede et hovedemne under oppositionen mod forfatterens disputats.

⁸⁾ Disp. 16/34; DE 29/36; NT 197/203. ⁹⁾ NT 197.

kun at ligge i, at loven kan bestaa videre, mens moralen har udviklet sig i anden retning¹⁾). Saadan kan det være, men det modsatte kan ogsaa indtræde: den dekreterede lov opstiller en regel paa trods af de i øjeblikket herskende moralforestillinger, fremtvinger dens overholdelse og opnaar ad aare en tilpasning af den offentlige moralbevidsthed. Det er f. eks. kendt, at man i Tyskland gennem nu ti aar har bestræbt sig for at give erhvervsmoralen en ny retning gennem normering fra oven. Vor egen krigs- og kriselovgivning synes paa mange punkter at stride mod de erhvervsdrivendes moralske forestillinger, men normerne blev alligevel opstillet og søges gennemført. — Vanskeligheden ved, ja umuligheden af at bruge loven som erhvervsetisk kilde ligger snarere i forskellen mellem lovens og den etiske norms gyldighedsgrund. En etisk norm er en praktisk grundsætning, hvis indhold jeg føler som forbindende for min samvittighed; loven føler jeg derimod som forbindende for min handlen, fordi jeg anerkender den lovstiftende avtoritet. En retsregel kan falde sammen med min moralanskuelse; men dens indhold kan ogsaa afvige fra min moralopfattelse eller være strengere end denne og regulere et forhold, min samvittighed føler som etisk indifferent; jeg overholder alligevel loven af frygt for opdagelse og straf eller af respekt for lovgiveren. Loven nyder dekretorisk gyldighed, skønt jeg muligvis misbilliger dens indhold; jeg respekterer dens norm, fordi den er dekreteret som lov. Den etiske norm nyder substantiel gyldighed; jeg respekterer den, fordi dens indhold svarer til min moralbevidsthed. Respekt for lovgiveren er ganske vist ogsaa en etisk foreteelse, men den ligger som handlemotiv i et andet plan end den umiddelbare anerkendelse af normens substans gennem min avtonome samvittighed. For at kunne skelne mellem retsregler, der giver udtryk for borgerens erhvervsetiske forestillinger og andre, der ikke gør det, maatte man altsaa først vide, om en retsnorm nyder etisk-substantiel gyldighed foruden den juridisk-dekretoriske, og dertil maatte borgernes sæt af etiske forestillinger være kendt gennem andre kilder end lovgivningen.

Andre juridiske kilders værdi er dels tvivlsom, dels kan jeg slet ikke se deres forbindelse med en deskriptiv erhvervsetik. Domsafgørelser giver gennem mængden af ensartede tilfælde et statistisk billede af, i hvilket omfang forretningsfolk

¹⁾ NT 198.

overtræder lovene. Af den enkelte doms præmisser fremgaar, hvad dommeren anser for stridende mod loven og eventuelt handelsmoralen. I intet af tilfældene kastes der lys over selve den erhvervsdrivendes etiske forestillinger — medmindre der under sagen fremkommer responsa fra erhvervsorganisationer; men disse er opført som en kilde for sig. — En bog om retsdogmatik udtrykker enten forfatterens etisk-normative opfattelser og er da uden interesse for deskriptiv etik; eller forfatteren gør til støtte for sine dogmatiske teser rede for de efter hans mening virkelig herskende erhvervsetiske forestillinger — saa er hans skrift et diskussionsindlæg i deskriptiv erhvervsetik, men ikke nogen erhvervsetisk kilde.

Pressen giver ofte udtryk for erhvervsetiske domme og vurderinger. Men for det første bør man skelne mellem udsagn »indefra«, der udtrykker forretningsfolks (organisationers) etiske meninger, og udsagn »udefra«, der tilkendegiver andres kritik af erhvervsdrivendes moralske anskuelser og adfærd, eller som simpelthen fremsætter, hvad der efter skribentens mening er »rigtig« erhvervsmoral. De to slags udsagn har ganske forskellig betydning for vort spørgsmaal. — For det andet er der vanskeligheden ved at bedømme en presseytrings vægt. *Clemmensen* vil veje et udsagns repræsentativitet efter den hyppighed, hvormed det dukker op i pressen¹⁾. De mest udbredte opfattelser vil imidlertid netop ikke finde udtryk i pressen, fordi de som alles fælles eje staar udenfor diskussion. Dernæst gør det en forskel, hvem der fremsætter en opfattelse; kolonialhandler NN's personlige indlæg i en diskussion om detailhandelens metoder er hans private mening; hvad detailhandlerforbundets formand siger om samme sag i et interview, maa formodes at støtte sig til hans fortrolighed med den almindelige opfattelse indenfor organisationen. Endelig kan hyppigheden af en tankes fremkomst i pressen skyldes en planmæssig propaganda for den og saaledes være et tegn paa, at tanken netop ikke er alment udbredt.

Det centrale kildestof er imidlertid erhvervsdrivendes umiddelbare proklamationer af etiske sætninger, nemlig erhvervsorganisationers etiske koder, selvbiografier og betragtninger af store driftsherrer (hvorfor i øvrigt kun af store?) og endelig enquêtes. Disse kilder maa imidlertid benyttes med største forsigtighed og kritik. Udtrykker saadanne udsagn en alvorligt ment

¹⁾ NT 201.

etisk dom, eller søger ophavsmanden kun hos andre at vække indtryk af, at han hylder den udtalte etiske opfattelse? — Selvbioografier og betragtninger af store driftsherrer giver aldeles ikke forfatternes »ureflekterede«¹⁾ vidnesbyrd om dem selv, tværtimod; forfatteren staar foran spejlet og tegner sit selvportræt for at udstille det offentligt (Henry Ford!). Den erhvervsdrivende, der besvarer et rundspørge om de moralske normer, han lægger til grund for sin forretningsadfærd, er interesseret i at staa i et saa gunstigt lys som muligt. Hver gang, en forretningsmand udtaler sig offentligt om erhvervsetiske spørgsmaal, vil han tænke paa det indtryk, han fremkalder hos dem, der staar overfor ham paa markedet; han vil i sine udtalelser tage solidarisk hensyn til sin gruppes anseelse hos udenforstaaende.

Virkelig kildeværdi vilde tilkomme erhvervsetiske udsagn, der fremsættes i n d e n f o r de erhvervsdrivendes egen kres; her bortfalder nemlig solidaritets- og interesse-motivet. De etiske koder siges ganske vist netop at være »udformet og opstillet med Majoritetens Sanktion som de etiske Idealer, der bør stræbes efter«²⁾. Men er dette helt rigtigt? De fremkom som led i erhvervslivets reaktion overfor en offentlig kritik af dets hidtidige metoder. Det er muligt, at en del erhvervsdrivende har indset nødvendigheden af at reformere deres etiske adfærd; men det er ogsaa muligt, at de kun har indset ønskeligheden af at bibringe publikum en bedre mening om deres moralske standard. Koderne vender den ene front mod organisationens medlemmer, den anden ud mod publikum. Mistanken om, at det i hvert fald delvis drejer sig om facademoral, maa paa forhaand være tilstede og styrkes yderligere gennem de etiske koders vaghed. Jeg tager som eksempel den af *Clemmensen* som mønster anførte kode, biskuitfabrikanterne har opstillet³⁾. Der kræves anvendelse af prima raastoffer, rimelige lønninger og priser, en passende avance, renlighed og hygiejne i lokalerne, sandfærdighed i reklamen, fair konkurrence o. l. Det lyder saare smukt, men hvor meget betyder det? De samme løfter kunde lige saa godt staa i firmaernes reklame — dér har vi faktisk læst nogle af dem, inden de blev stadfæstet i en kode, og vi har dengang med rette ikke taget dem højtideligt⁴⁾.

¹⁾ DE 35. ²⁾ NT 202. ³⁾ Disp. 18.

⁴⁾ *Clemmensen* synes virkelig at tillægge reklamepaastande en erhvervsetisk betydning, da han nævner reklame og annoncer som kildemateriale (DE 11), uden dog nærmere at angive, paa hvad maade han vil benytte dem.

Den etiske standard maatte først vise sig i maalestokkene for renhed, rimelighed, fairness osv. Alene det, at man med brask og bram forkynder normer af et saa vagt og intetsigende indhold, maa vække mistanke. — Eller hvad vil det sige, at »Service snarere end money-making er Hovedformaalet«¹⁾ Forretningsmanden har naturligvis altid udført et vist samfundsnyttigt arbejde — det var det, han tjente paa; og han vil fremdeles være ude efter gevinst — hvad skulde han ellers leve af? Spørgsmaalet er, om han virkelig nu mere end før i tiden er villig til at ofre en gevinstchance for opfyldelsen af en samfundsopgave, d. v. s. mindre ubetinget lader sig lede af princippet om gevinstmaksimering. Er dette ikke tilfældet, er al tale om service kontra profit kun tomme fraser. — *Clemmensen* indtager her i empiriens navn et yderst mærkværdigt standpunkt. »Skeptikeren og Kynikeren kan privat kalde det for Handelsbluff, en ny Form for Svindel, en ny moralsk Maske, Erhvervslivet tager paa, men objektivt maa man lidenskabsløst konstatere disse moralske Forestillingers og etiske Normers Tilstedeværelse indenfor bestemte Samfundsgrupper, hvad enten de nu kommer til Orde i Skrifter, Kongrestaler, i etiske Koder eller hvad det nu kan være. De er simpelthen empiriske Fakta. At undersøge disse er den deskriptive Erhvervsetiks Opgave«²⁾. »Ogsaa Normerne er empiriske Fakta, hvis Eksistens er lige saa realt som Adfærdsformerne«³⁾. Der klages over den »pure Benægtelse af Redeligheden i de idealistiske Bestræbelser«⁴⁾. — Naar man ikke kan affærdige det hele som bluff, fordi man ikke med sikkerhed kan gennemskue ophavsmandens motiver, er dette dog ingen tilstrækkelig grund til lige saa kritikløst at tage det hele for gode varer. Som empiriker maa man regne med muligheden af, at det drejer sig om en maske⁵⁾. Erhvervsdrivendes egne udsagn om deres erhvervsetiske grundsætninger har omtrent samme kildeværdi som en krigsførende magts udredning af krigsaarsagerne og dens betydelse af sine kampmetoders humanitet — samme værdi som en interesseret parts udsagn har i hvilket som helst andet forhold.

Det, der foreligger som empirisk faktum, er aldeles ikke forretningsverdenens etiske principper, men kun ord, skrevet op eller trykt paa taalmodigt papir; det maa først afgøres, om ophavsman-

¹⁾ DE 18. ²⁾ DE 28. ³⁾ NT 209. ⁴⁾ NT 203.

⁵⁾ For reklamens vedkommende mener jeg at have paavist, at sandfærdighedsprincippet forkyndelse er en maske. »Kritik af reklamen«. 1943. S.113—132.

den selv mener dem som forbindende etiske sætninger — eller som propaganda. Den, der uden videre tager disse udsagn som nedfældninger af etiske forestillinger, staar i fare for tildels at bygge sine erhvervsetiske erkendelser paa — propagandafænomener. *Clemmensen* medgiver, at komediespil og selvbedrag kan spille en rolle, men fremhæver, at hvor ædle og uædle motiver blandes, er dog »begge lige reale«¹⁾. Indrømmet — men inden man bruger blandingsproduktet — det enkelte udsagn — som erhvervsetisk kilde, maatte man dog kildekritisk have fastslaaet, hvor megen »ædel« (etisk) og hvor megen »uædel« (hyklerisk) realitet det indeholder.

Det maa formentlig være en empirisk erhvervsetiks opgave at undersøge forretningsfolks moral — ikke det, de selv siger om den.

V.

Vi kan ikke kigge ind i vore medmenneskers sjæle og derfor ikke afgøre »objektivt«, hvilken betydning de selv tillægger deres udsagn. Hvis det umiddelbart kunde ses paa en udtalelse, om den er en ærligt ment etisk grundsætning eller propagandistisk hykleri, var der ingen mening i at hykle. Udtalelser, der har form af etiske sætninger, er derfor uden værdi for en empirisk undersøgelse af ophavsmandens etiske forestillinger, med mindre vi ved hjælp af symptomer kan fastslaa eller dog formode, at en alvorlig etisk forestilling staar bagved. Det paalideligste symptom derpaa er ophavsmandens adfærd i livet. Ingen venter ganske vist, at andre skal efterleve deres etiske grundsætninger til punkt og prikke; vi gør det ikke selv, for kødet er skrøbeligt. Men, hvis en sætning er opstillet som etisk norm og føles som forbindende, maa den i nogen grad give sig udslag i den praktiske adfærd, om ikke gennem en fuldstændig overensstemmelse, saa dog som en tendens til at tilpasse adfærden efter normen.

Tydeligst maatte det blive dér, hvor en ny grundsætning udtales; viser den gennemsnitlige adfærd før og efter normforkyndelsen en dertil svarende retningsændring? Naar erhvervsdrivende f. eks. paa et vist tidspunkt bedyrer, at »Handel og Produktion skal tjene Samfundet og ikke den Enkeltes Profitbegær«²⁾ bekræfter saa deres virkelige forretningsadfærd i det mindste en

¹⁾ NT 203. ²⁾ Disp. 21 f.

bestræbelse for at lægge baand paa den hidtidige, hensynsløse profitjagt? Eller fortsætter de ligesom før, omend maaske med en lidt anden profitteknik? I sidste fald kan man næppe tale om en ændring i de etiske forestillinger. Der er ikke tale om, at man overfor erhvervsdrivende nærer »større Skepsis end den, man almindeligvis vil nære m. h. t. etiske Normers Overensstemmelse med den dertil svarende moralske Adfærd«¹⁾). Naar jeg læser Lukasevangeliets kendte ord: »Den, der slaar dig paa dene ene kind, byd ham ogsaa den anden til«, vægrer jeg mig ogsaa ved uden videre at betragte dem som udtryk for en levende kollektiv moralforestilling, men ser først paa de troende kristnes adfærd overfor hinanden.

Nu er sagen imidlertid ikke den, at formuleringen af en etisk norm regelmæssigt gaar forud, og en ændret adfærd efterhaanden følger. Som regel vil der først foregaa en langsom forskydning i de etiske forestillinger, og haand i haand dermed en vis omstilling af handlemaaden; først naar de nye forestillinger har naaet en vis fasthed, formuleres de som grundsætninger, og den proklamerede norm virker som et yderligere pres i samme retning. Dette betyder altsaa — hvad *Clemmensen* ogsaa regner med — at man ikke faar et fuldstændigt billede af de erhvervsdrivendes sæt af etiske forestillinger ved at registrere de etiske normer, de udtaler. Der findes desuden ikke udtrykkeligt formulerede moralforestillinger; for at opdage dem maa man foretage masseiagttagelser af adfærden og kan da af typiske regelmæssigheder drage sine slutninger m. h. t. de forestillinger, der motiverende staar bagved.

Der bestaar saaledes en dobbelt grund til i forreste række at studere den virkelige adfærd: 1) Proklamerede sætninger er intet værd som erhvervsetiske kilder, saalænge deres validitet ikke er bekræftet gennem den praktiske adfærd. 2) Etiske forestillinger, der ikke er udtrykkeligt formulerede, men derfor ikke føles som mindre forbindende, vil blive synlige bag typiske adfærdsformer.

Clemmensen vil derimod i det væsentlige holde sig til det verbale udtryk for etiske forestillinger. Han opstiller i betragtning af »store metodiske og tekniske Vanskeligheder« følgende som sit program: »... saalænge den empiriske Erhvervsetik staar ved sin Begyndelse, maa man gribe Problemet an fra den Side, hvor

1) NT 209.

det foreløbigt er nærmest tilgængeligt, d. v. s. de etiske Normer og Principper. Siden kan man udbygge Undersøgelserne af disse til ogsaa at omfatte en direkte Undersøgelse af Adfærdsformerne«¹⁾). Dette betyder, usminket udtrykt: man nøjes med sagn for syn. Da det er vanskeligt at gennemskue folks virkelige moral, skal vi foreløbigt tage som »empiriske fakta«, hvad de selv siger om deres moral. Denne forskningshensigt kan ikke undgaa at vække tilfredshed hos dem, hvis moral skal staa for kritik. En direkte undersøgelse af deres adfærd vilde sandsynligvis give et mindre smigrende billede af dem.

Hverken teori eller praksis kan være synderligt interesseret i en blomstersamling af skønne proklamationer. Og ret meget andet vil man ikke faa som resultat, naar man studerer de erhvervsetiske normer med udgangspunkt i de erhvervsdrivendes udsagn om dem uden at bruge deres virkelige adfærd til kontrol²⁾). Derimod vilde en undersøgelse af adfærden ogsaa udenfor sammenhæng med normforestillingerne have sin selvstændige, ja efter min overbevisning en overlegen, værdi. De erhvervsdrivendes etiske forestillinger, flygtige og oscillerende som de er, kan have en vis psykologisk interesse, men økonomisk og sociologisk set er de af sekundær betydning; deres haandgribelige udslag i adfærdstyper er derimod af vital interesse. Ud fra disse synspunkter vil man gladelig undvære erhvervsetikken, naar man kan faa en nøgtern behavioristisk beskrivelse, statistik og typisering af de erhvervsdrivendes virkelige adfærd. At *Clemmensen* endnu ikke selv har draget denne konsekvens, skyldes sandsynligvis netop hans ufuldkomne skelnen mellem den norm-forestilling, det etiske subjekt føler som forbindende for sin samvittighed, og den verbalt formulerede imperativ-sætning; han bruger udtrykket »etisk norm« skiftevis for begge. Denne tvetydighed synes igen at være en eftervirkning af hans tidligere, normative indstilling. Der kan nemlig næppe være tvivl om, at han oprindeligt fulgte normative hensigter og først senere er blevet omvendt til empirismen; derpaa tyder de i afsnit II paatalte normative islæt i den i øvrigt empiriske opbygning; i samme retning peger det skarpe omsving

¹⁾ NT 209.

²⁾ *Clemmensen* nævner ganske vist blandt andre kilder ogsaa skattevæsenets, priskontrollens osv. akter (NT 203), som frembyder een af de paatænkte kontrolmuligheder. Men han synes foreløbigt ikke at lægge særlig stor vægt paa at bruge dem, da han senere (NT 209) udtrykker sin hensigt i begyndelsen at gaa ud fra normer og principper.

i bedømmelsen af de økonomiske faktoreres betydning for erhvervs-moralen¹), og en yderligere bekræftelse ligger i et rent stilistisk træk: noget snart bifaldende, snart fordømmende, hvor der er tale om handleprincipper, ja noget ligefrem didaktisk i tonefaldet. Den i modsætning dertil overivrige, programmatiske betoning af den empirisk-positive forskningshensigt virker paa baggrund heraf næsten, som om *Clemmensen* endnu befandt sig i opposition mod sine egne, tidligere opfattelser. Det fremgaar i hvert fald af visse ujævnheder og modsigelser, at en afklaringsproces endnu er i gang hos ham; det skulde ikke undre mig, om dens videre forløb reducerede den deskriptive udformning af erhvervsetikken til et gennemgangsstadium paa vej til følgende indsigt: agter man ikke gennem normativ erhvervsetik at udøve en opdragende indflydelse paa forretningslivet, kan man lige saa godt lade *business ethics* ligge og koncentrere sig om *business behavior*. Det lyder usandsynligt, at foreløbigt uoverstigelige vanskeligheder skulde staa i vejen for en direkte undersøgelse af de typiske adfærdsformer i erhvervslivet. Man skulde tro, at de motivdannende, etiske forestillinger var meget vanskeligere at faa fat paa.

VI.

De her fremsatte kritiske bemærkninger vil have vist, at erhvervsetikken som videnskab i den form, *Clemmensen* søger at give den, foreløbigt bevæger sig paa gyngende grund, hvad baade dens objekt og metode angaar. »Den deskriptive Erhvervsetik er ny«²) og først under udvikling. »Endnu har den ikke naaet sin endelige Form og Indhold«³). For at fremme den, kræver *Clemmensen* et erhvervsetisk forskningsinstitut »med en tilstrækkelig Stab af Medarbejdere«⁴) og indførelsen af erhvervsetik som undervisningsfag for erhvervslivets ungdom under uddannelse⁵).

En disciplin, der i følge egen indrømmelse endnu befinder sig paa et embryonalt stade, maa paa forhaand siges at være uegnet som undervisningsfag — navnlig som led i uddannelsen til praktisk gerning. Hvad gavn kan unge, vordende erhvervsdrivende

¹) *Clemmensen* synes ikke at have draget konsekvensen af sin nuværende mening herom. Naar økonomiske faktorer er afgørende for de erhvervsdrivendes moral, ligger deri, at de »etiske« normer, der opstilles, i virkeligheden er rent ideologiske dannelser, en bagefter foretagen etisering af økonomisk betingede adfærdsformer.

²) DE 79. ³) DE 38. ⁴) NT 200. ⁵) DE 24.

have af undervisningen i et fag, der endnu famlende søger sig selv? Det nytter ikke at henvise til USA's eksempel. Der undervises der nemlig i *n o r m a t i v* erhvervsetik — en form for sindelagsopdragelse, *Clemmensen* selv afviser paa det bestemteste. — I øvrigt er det tvivlsomt, om erhvervsetikken kan danne et i den akademiske organisation selvstændigt fag. Dertil mangler den vistnok noget i volumen og vægt. En enkelt forsker kan dyrke den som specialinteresse indenfor et større fagomraade; en akademisk lærer kan, ved siden af andre undervisningsopgaver, hist og her holde en forelæsningsrække om den. Erhvervsetikkens tilknytning til økonomikken vil da være det naturlige og byde den fornødne garanti for, at empirisk erhvervsetik bygges paa intimt kendskab til sin substans: erhvervslivet.

Ejheller synes tiden at være inde til oprettelsen af et forskningsinstitut, saalænge fagets almindelige grundlag er saa usikkert, dets objekt, problemstilling og metode saa svævende. Et forskningsinstitut forudsætter, naar det skal præstere solidt arbejde, der er pengene værd, at der foreligger et grundigt gennemtænkt og prøvet arbejdsprogram, der ikke maa ventes kuldkastet af den første vanskelighed, der dukker op under udførelsen. Indtil det er saa vidt med den deskriptive erhvervsetik, er der endnu en hel del arbejde at udføre, som en enkelt mand meget vel kan overkomme. Først maa det gennem enkeltstudier vises, hvorvidt problemstillinger og metoder er frugtbare nok til at forsvare en større, kollektiv kraftindsats. *Clemmensens* hidtidige arbejder bærer endnu præg af visse startvanskeligheder og giver ikke indtryk af en maalbevidst videreførelse af en sikkert funderet plan. Disputatsen kommer her kun i betragtning med første kapitel, da resten af bogen er af historisk indhold. Fremstillingen af erhvervsetikkens materialer er her og i de to følgende arbejder næsten ordret overensstemmende, mens der som paaapeget hersker en vis vaklen m. h. t. baade objekt og metode. Bortset fra disse rent programmatisk udredninger kommer kun »Deskriptiv Erhvervsetik« i tre afsnit paa tilsammen 41 sider ind paa en konkret behandling af erhvervsetiske emner, nemlig reklame, prispolitik og unfair handelsmetoder; her finder man — som naturligt i gengivelsen af en foredragsrække — nogle spredte og til en vis grad tilfældige observationer, men ikke nogen organiseret og omfattende fremstilling af de berørte emner.

Clemmensen har med det programmatisk ords ildhu begivet sig ud paa et korstog for erhvervsetikkens offentlige anerkendelse

og etablering. Han vil ad denne vej muligvis kunne vække en vis sympati for sin sag blandt erhvervsdrivende, der her ser visse muligheder for deres standspolitiske bestræbelser. I forskningens verden, hvis meninger han sætter pris paa, vil han dog bedst kunne tjene den sag, der ligger ham paa hjerte, ved at samle al kraft om opnaaelsen af positive og overbevisende arbejdsresultater. Der findes ingen anden vej til at skaffe den deskriptive erhvervsetik anerkendelse som videnskab.